

СПЕЦІАЛЬНІ ШКОЛИ ЯК РІЗНОВИД РОЗВИТКУ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ ДЛЯ ДІТЕЙ З ОСОБЛИВИМИ ПОТРЕБАМИ (2011–2017 РР.)

SPECIAL SCHOOLS AS A TYPE OF SECONDARY EDUCATION DEVELOPMENT FOR CHILDREN WITH SPECIAL NEEDS (2011–2017)

У статті представлено результати аналізу історико-педагогічної літератури та нормативно-правових документів у галузі освіти, історичні передумови створення навчально-реабілітаційних центрів (далі – НРЦ); визначено теоретичні основи їх створення й з'ясовано особливості їх діяльності в контексті актуальних підходів шкільної освіти для дітей з особливими потребами. Висвітлено питання реформування шкільної освіти для дітей з особливими потребами в досліджуваній період.

Автор розкриває зміст поняття деяких спеціальних визначень для дітей і підлітків, які потребують особливих умов виховання та навчання. Обґрунтовано актуальність проблеми розвитку спеціальних шкіл нових типів як НРЦ, які були зумовлені освітніми потребами, складними порушеннями розвитку дітей з особливими потребами, діяльність яких передбачала здійснення комплексних реабілітаційних заходів, спрямованих на відновлення здоров'я, здобуття освіти відповідного рівня, розвиток та корекцію їх порушень. Проаналізовано історико-педагогічні праці, нормативно-правові документи в галузі шкільної освіти і встановлено, що в різний час виникали різні типи навчально-виховних закладів інтернатного типу (дитячі притулки, дитячі будинки, загальноосвітні школи-інтернати, школи-інтернати з поглибленим вивченням окремих предметів, гімназії-інтернати, ліцей-інтернати, санаторні школи-інтернати, спеціальні школи-інтернати для дітей із вадами розвитку, школи соціальної реабілітації тощо). На вимогу часу вони створювалися і замінювались іншими новими закладами, такими як НРЦ. Визначено, що теоретичні основи створення навчально-реабілітаційних центрів передбачали різноманітність та універсальність. Їх особлива роль полягала в забезпеченні інноваційного розвитку вітчизняної реабілітаційної педагогіки. Установлено, що спеціальні школи у досліджуваній період мали велику різноманітність і були різновидом розвитку середньої освіти для дітей з особливими потребами. Особливості їх діяльності були не лише навчальними, а й цілеспрямовано реабілітаційними.

Ключові слова: навчально-реабілітаційні центри, діти з особливими потребами, спеціальні школи, комплексні реабілітаційні заходи, розвиток, корекція порушень.

The article presents the results of the analysis of the historical and pedagogical literature and regulatory documents in the field of education, the historical prerequisites for the opening of educational and rehabilitation centers (NRC); the theoretical foundations of their creation were determined and their features of activity were clarified in the context of the current approaches of school education for children with special needs. The issues of reforming school education for children with special needs in the study period are highlighted.

The author reveals the content of the concept of some special definitions for children and adolescents who need special conditions for training and education; The urgency of the problem of the development of special schools and new types as educational and rehabilitation centers, which were conditioned by educational needs, complex developmental disorders of children with special needs, was substantiated; Historical and pedagogical works, normative and legal documents in the field of school education are analyzed and it is established that at different times various types of boarding-type primary and educational institutions (orphanages, orphanages, home schools, boarding schools, etc.) arose. At the request of the time, they were created and replaced by other new establishments such as the NRC. It was determined that the theoretical foundations of the creation of educational and rehabilitation centers provided for diversity and universality. Their special role was to ensure the innovative development of domestic rehabilitation pedagogy. It was found that special schools during the period of study had a great variety and were a kind of development of secondary education for children with special needs. Most of their features of activity were not only educational but also purposefully rehabilitative.

Key words: educational and rehabilitation centers, children with special needs, special schools, complex rehabilitation measures, development, correction of violations.

УДК 376:353:3.071 ("21"/11/2017"21")
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2021/32-2.9>

Шевченко С.М.,
канд. пед. наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу історії та філософії освіти
Інституту педагогіки Національної академії педагогічних наук України
<http://orcid.org/0000-0002-0432-8893>

Постановка проблеми в загальному вигляді.

У час освітніх реформ та інтеграції України в європейський економічний, культурний й освітній простори суспільство вимагає від державних органів управління освітою, педагогічної науки нових підходів для розв'язання проблем навчання, виховання, оздоровлення дітей з особливими потребами [9, с. 12].

З огляду на реформування шкільної освіти для дітей з особливими потребами, зростає значення інформації про якість роботи спеціальних шкіл різних типів для дітей з особливими потребами,

що визначає необхідність аналізу наявних і проведення нових об'єктивних досліджень їх ролі в українському суспільстві. Зважаючи на трансформації сучасного прогресивного розвитку інформаційного забезпечення в Україні, вкрай важливими є такі заклади нового типу, як навчально-реабілітаційні центри (далі – НРЦ).

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

У різні часи вчені досліджували розвиток спеціальних шкіл для дітей з особливими потребами. Особливу увагу привертають дослідження вітчизняних сурдопедагогів (А. Басової, В. Бондаря, О. Дьяч-

кова, А. Добрової, С. Єгорова, І. Єрьоменко, В. Слюсаренко, М. Ярмаченка та ін.), які висловили низку цінних ідей і теоретичних положень у своїх наукових працях. У роботах зарубіжних авторів (В. Афанасєєва, В. Єфремової, Е. Костяшкіна, М. Тайчинова та ін.) розповідається про теоретичні й методичні основи діяльності інтернатних закладів. Є й низка дисертаційних досліджень, у яких представлено окремі аспекти розвитку інтернатних закладів (Г. Іваненко, В. Слюсаренко, В. Чугаєвський та ін.). Предметом наукових досліджень українських учених В. Покася, Б. Кобзаря, Ю. Кахіані та інших стало становлення та розвиток загальноосвітніх шкіл-інтернатів в Україні. Питання організації життєдіяльності інтернатних закладів вивчалось такими сучасними науковцями: А. Машкаринець-Бутко, В. Химинцем, П. Стрічком, В. Шевченком та ін.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Під час аналізу сучасних досліджень та нормативно-правових документів особливо привертає увагу шкільна освіта для дітей з особливими потребами. Суспільство України постійно адаптує чинні стандарти до потреб дітей з особливими потребами. Так, наприклад, Положення про спеціальну загальноосвітню школу-інтернат (школу, клас) України для дітей із вадами фізичного або розумового розвитку (1993) вдосконалено у 2000 р. У 2010 р. згаданий документ розвився в новому формулюванні як Положення про спеціальні класи для навчання дітей з особливими освітніми потребами у загальноосвітніх навчальних закладах, затверджене наказом Міністерства освіти і науки України від 09.12.2010 р. № 1224 (зарєєстроване в Міністерстві юстиції України від 29.12.2010 р. № 1412/18707). Відповідно до Закону України «Про загальну середню освіту», розділу IV Національного плану дій на 2012 р. 16 серпня 2012 р. (№ 920) розроблено та затверджено Положення про навчально-реабілітаційний центр, за яким НРЦ – загальноосвітній навчальний заклад для дітей з особливими освітніми потребами, зумовленими складними порушеннями розвитку, діяльність якого передбачає здійснення комплексних реабілітаційних заходів, спрямованих на відновлення здоров'я, здобуття освіти відповідного рівня, розвиток та корекцію порушень (наказ Міністерства освіти і науки України від 16 серпня 2012 р.) [10]. Нині розвиваються різні моделі таких закладів, спеціальні школи-інтернати розширюють та осучаснюють свої функції і на їх базі створюються нові НРЦ. Саме тому актуальним є визначення основ створення та особливостей діяльності спеціальних шкіл різних типів для дітей з особливими потребами та інноваційних закладів України.

Метою статті є аналіз історико-педагогічної літератури та нормативно-правових документів у галузі шкільної освіти, визначення особливостей

діяльності спеціальних шкіл для дітей з особливими потребами і з'ясування історичних передумов створення таких закладів в Україні.

Виклад основного матеріалу. Нові освітні вимоги щодо шкільної освіти для дітей з особливими потребами постали перед Україною у 2011–2017 рр. Їх реалізація знайшла відображення в законах України «Про освіту» (1991, 2017), «Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні» (1991, 2004), «Про охорону дитинства» (2001, 2020), «Про Державну національну програму «Освіта» («Україна XXI століття») (1993, 1996), «Про Національну програму «Діти України» (1996), «Про реабілітацію інвалідів в Україні» (2001), «Про Національну доктрину розвитку освіти України в XXI столітті» (2002), «Про внесення змін до деяких законів України щодо прав інвалідів» (2011), Указі Президента України «Про заходи щодо розв'язання актуальних проблем осіб з обмеженими фізичними можливостями» (2011), Стандартних правилах забезпечення рівних можливостей для інвалідів (ООН, 1993), постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державного стандарту початкової загальної освіти для дітей з особливими освітніми потребами» (2013). У названих документах законодавчо закріплено зміни, що відбулися в освітній політиці в період становлення незалежної української державності, й окреслено нові завдання щодо подальшого розвитку системи освіти. Гуманістична традиція передбачає визначення найвищої цінності людського буття та забезпечення гідних умов існування будь-якої особистості. Відповідальність держави й суспільства зростає, коли йдеться про освіту дітей з особливими потребами. Так, в Указі Президента України «Про заходи щодо розв'язання актуальних проблем осіб з обмеженими фізичними можливостями» від 19 травня 2011 р. № 588/2011, в Положенні про навчально-реабілітаційний центр (2012) й інших вищезазначених законодавчих документах закладено нову законодавчу базу освіти для дітей з особливими потребами, що й було чинником для одного з важливих кроків для створення нового типу закладів – НРЦ для дітей з особливими потребами.

Порівнюючи зі спеціальними школами для дітей з особливими потребами, важливою метою діяльності НРЦ є реалізація права на освіту дітей з особливими освітніми потребами, зумовленими складними вадами розвитку, їх інтеграція в суспільство шляхом здійснення комплексних реабілітаційних заходів, спрямованих на відновлення здоров'я, здобуття освіти відповідного рівня, розвиток та корекцію порушень. Реабілітаційний процес включав медичну, фізичну, психолого-педагогічну, соціально-побутову реабілітацію згідно з індивідуальною програмою реабілітації дитини-інваліда, яка відвідувала центр, перебувала або

навчалася в ньому. Робота реабілітаційного відділення центру мала комплексний характер і забезпечувалася психолого-педагогічними, соціально-побутовими, медичними (лікувально-профілактичними) та фізичними заходами. Зазначимо, що зараз діти з особливими потребами можуть здобувати освіту в загальноосвітніх навчальних закладах різних типів, а саме: спеціальних загальноосвітніх навчальних закладах (спеціальні загальноосвітні школи з продовженим днем, школи-інтернати, спеціальні навчально-виховні комплекси, об'єднання та навчально-реабілітаційні центри), загальноосвітніх школах зі спеціальними та інклюзивними класами.

Згідно з українським законодавством, інтернатними закладами є такі: дитячі будинки для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування; загальноосвітні школи-інтернати; спеціалізовані школи-інтернати з поглибленим вивченням окремих предметів; спеціальні школи-інтернати для дітей, які потребують корекції фізичного чи розумового розвитку; НРЦ та санаторні школи-інтернати всіх типів і форм власності. «Ще у середині 90-х рр. ХХ ст. за ініціативи недержавних організацій і батьків дітей з особливостями психофізичного розвитку та за підтримки міжнародних недержавних фондів було створено низку навчально-реабілітаційних центрів як спеціальних закладів нового типу». Вихованцями були діти з аутизмом, складними комплексними порушеннями, які мали обмеження в навчанні в традиційних закладах [7, с. 80–81]. Спеціальні школи, допоміжна школа, школа для глухих, школа для сліпих та спеціальна загальноосвітня школа для дітей і підлітків означають, що це діти, які потребують особливих умов виховання, це державний заклад освіти, на навчання до якого дітей і підлітків направляють суди у встановленому законом порядку. Спеціальна школа покликана здійснювати соціальну реабілітацію учня, виховувати розуміння загальнолюдських цінностей, громадянську позицію, готувати до активної трудової діяльності, забезпечувати правове виховання [2, с. 316].

Одними з найважливіших завдань виховання дітей в інтернатних закладах були такі, що здатні забезпечити повноцінну участь дитини в подальшому житті: **формування** соціальної грамотності, моральних цінностей і гуманістичної позиції у взаємодії з людьми, готовності до надання допомоги людям; **виховання** сім'янина, готовності до трудової діяльності, здорового способу життя; громадянське виховання [9]. Зазначимо, що ще на початку ХХІ ст. в Україні створено мережу інтернатних закладів різноманітних типів, що відповідали потребам населення. У дитячих будинках, школах-інтернатах, навчально-реабілітаційних центрах сформувалися стабільні педагогічні колективи з високим рівнем кваліфікації

[9, с. 24–25]. Наразі відбувається перехід інтернатних закладів на нову функціональну якість у НРЦ, оскільки переваги НРЦ (порівняно зі спеціальними школами) полягають у структурній повноті та функціональній спеціалізації щодо здійснення реабілітації дітей на засадах системності та комплексності. Це і є особлива роль НРЦ, яка полягає в інноваційному розвитку вітчизняної реабілітаційної педагогіки та її наближенні до міжнародних стандартів у цій сфері [8, с. 4]. Інтернат стає для дитини тотальним інститутом соціалізації, рідною школою та її оточенням [6, с. 168], Центр є цілісним процесом, у контексті якого психолого-педагогічний супровід є одним з основних. Наприклад, «коли це стосується дітей із порушеннями слуху, то їх комплексна реабілітація передбачає об'єктивне виявлення (скринінг), діагностику порушень слуху, адекватне слухопротезування чи оперування (КІ), заняття і консультації з розвитку слуху, мовлення, психічних процесів (психолого-педагогічний супровід), що сприятиме соціальній адаптації дитини з порушеннями слуху, її самореалізації та інтеграції в суспільство. Така реабілітація спрямована на запобігання вторинним відхиленням у розвитку дітей із порушеннями слуху, створення умов у навчально-виховному процесі та її соціалізації відповідно до індивідуальних можливостей» [7, с. 81]. Постановою Кабінету Міністрів України від 21.08.2013 р. № 607 «Про затвердження Державного стандарту початкової загальної освіти для дітей з особливими освітніми потребами» визначено оптимальний зміст та обсяг навчального навантаження для дітей з особливими освітніми потребами у поєднанні з корекційно-розвитковою роботою. Щодо навчальної та реабілітаційної роботи, то НРЦ типово відрізнялися від спеціальних шкіл, але спільними зі спеціальними закладами в НРЦ були статuti. За розробленими *статутами* («згідно з Типовим статутом, затвердженим Міністерством освіти і науки України, та зазначеним Положенням» про центр) вони працювали за чітко окресленими метою і завданнями роботи закладу [7, с. 80–81]. До особливостей НРЦ належали умови навчання, які визначалися такими чинниками: «гнучкою системою навчальної, виховної та корекційно-реабілітаційної роботи; створенням спеціальних умов для корекційної спрямованості навчання, виховання та подолання порушень фізичного та психічного розвитку; здійсненням індивідуального та диференційованого підходу в навчанні та реабілітації дітей» [7, с. 81].

Зазначимо, що до структурних підрозділів центру належали такі: «дошкільне відділення для дітей від 2 до 6 (7) років; спеціальна загальноосвітня школа; реабілітаційне відділення» [7, с. 81]. Усі типи центрів працювали з постійним та змінним контингентами вихованців (постійний кон-

тингент – це учні спеціальної школи та вихованці дошкільних груп дошкільного відділення; змінний – вихованці раннього, дошкільного та шкільного віку, які навчаються за місцем проживання, а психолого-педагогічну, корекційно-компенсаторну, медико-реабілітаційну, консультативну та соціально-реабілітаційну допомогу отримують у реабілітаційному відділенні центру або в умовах сім'ї) [7, с. 81].

Важливою умовою організації діяльності НРЦ було надання корекційно-розвиткової та реабілітаційної допомоги дітям з особливими освітніми потребами. Велике значення мало й те, що «діти з тяжкими порушеннями опорно-рухового апарату, які самостійно не пересуваються і потребують індивідуального догляду, зараховуються до інклюзивних груп за умов забезпечення постійного супроводу асистентом дитини» [11]. Так, для надання ранньої допомоги дітям з особливими освітніми потребами в НРЦ облаштовувалися консультативні пункти (вони передбачалися статутом закладу), завданнями якого було проведення консультацій для батьків, які виховували дітей зі складними порушеннями психофізичного розвитку, педагогічних працівників, психологів, які працювали з такими дітьми та батьками. Крім того, при НРЦ функціонували центри ранньої допомоги, до складу яких входила патронажна служба. Метою діяльності НРЦ було надання комплексної медико-психолого-педагогічної допомоги дітям зі складними порушеннями психофізичного розвитку раннього та дошкільного віку (вони не належали до постійного контингенту центру). Діяльність НРЦ організовувалася і в межах виїзду (корекційну допомогу дітям та консультування їх батьків удома надавали спеціалісти з багатьох вад дітей, здебільшого це ті діти, які мали індивідуальну форму навчання) [5].

Діяльність НРЦ була інноваційним підходом у вітчизняній практиці, наразі вони є різнотипними. Напрямами роботи сучасних НРЦ є такі: підтримка інклюзивних навчальних закладів (забезпечення корекційно-розвивальних реабілітаційних послуг для дітей з особливими потребами, визначених у межах індивідуальної програми розвитку); консультативно-методична допомога педагогам та батькам, надання необхідних ресурсів; рання допомога, супровід батьків дітей з особливими потребами; професійна підготовка учнів. «Для формування навичок соціальної поведінки такі діти потребують спеціальних умов у спеціально організованому середовищі. Чим раніше таке середовище для дитини буде створено, тим успішнішою буде її адаптація та тим менше її розвиток відхилятиметься від норми» [5]. Тому чим більше створено сприятливих умов для реабілітації дітей з особливими потребами, тим скоріше вони адаптуються до сучасних умов суспільства.

У 2016/2017 н. р. із загальної кількості дитячих закладів (957) з інтернатною формою утримання дітей найбільш поширеними були загальноосвітні та спеціальні школи-інтернати, а також навчально-реабілітаційні центри (для дітей з особливими освітніми потребами), що становили 76% від загальної кількості закладів (у них навчалось 54,4% від кількості дітей, що були вихованцями закладів) [4; 3]. За дослідженнями В. Бондаря, у цей час створено 91 спеціальну школу для дітей, які потребували корекції фізичного чи розумового розвитку, навчанням у них охоплено 61,2 тис. учнів. У їх складі налічувалося 238 закладів для розумово відсталих (38,4 тис. учнів), 30 – для дітей із вадами зору (5,1 тис. учнів), 59 – для дітей із вадами слуху (7,3 тис. учнів), 18 – для дітей із наслідками поліомієліту та церебрального паралічу (2,3 тис. учнів), 14 – для дітей зі складними порушеннями мовлення (3,2 тис. учнів), 32 – для дітей із затримкою психічного розвитку (4,9 тис. учнів) [1]. Загалом, у системі інтернатних закладів у 2016/2017 н. р. діяло 44 навчально-реабілітаційні центри, у яких виховувалися діти з особливими освітніми потребами: з вадами слуху, зору, тяжкими системними мовленнєвими порушеннями, порушеннями опорно-рухового апарату в поєднанні з розумовою відсталістю, затримкою психічного розвитку тощо [3]. Отже, дослідження підтверджують розгалужену мережу спеціальних закладів, у яких навчаються, виховуються, отримують корекційно-реабілітаційну, лікувально-оздоровчу допомогу соціально вразливі діти.

Висновки. Огляд історіографічних джерел із проблеми діяльності спеціальних шкіл у галузі освіти дає можливість констатувати, що на певних етапах розвитку нашого суспільства виникали різні типи навчально-виховних закладів інтернатного типу. На вимогу часу вони створювалися і замінювались новими закладами. Установлено, що особливості діяльності нових закладів були не лише навчальними, а й реабілітаційними. Розкрито те, що спільним для всіх закладів інтернатного типу і НРЦ була організація цілодобового перебування дітей під опікою педагогічних, медичних працівників із метою забезпечення всебічного й гармонійного розвитку вихованців, підготовки їх до дорослого життя.

Проблема діяльності інтернатних закладів, реформи та впровадження таких нових типів закладів, як НРЦ, потребують подальшого дослідження.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Бондар В., Золотоверх В. Інтерпретація еволюції спеціальної освіти: зародження, становлення, розвиток. Дата конвертації 05.05.2016. URL: <https://res.in.ua/vitalij-bondar.html>
2. Гончаренко С. Український педагогічний словник. Київ, 1997. 376 с.

3. Звіт про здійснення Уповноваженим Президента України з прав дитини моніторингового дослідження стану функціонування закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, дітей, які не мають необхідних умов для виховання та навчання в сім'ї, дітей з особливими потребами, ефективність використання такими закладами бюджетних коштів, спрямованих на забезпечення їх діяльності (№ 1-1/1852. 22.07.2013). URL: <http://www.president.gov.ua/news/27816.html>

4. Кахіяні Ю.В. Заклад інтернатного типу як суб'єкт соціально-педагогічної діяльності. *Молодий вчений*. Вип. 10.1 (50.1). 2017. С. 105.

5. Кононенко Ю.Г. Лист Мін-ва освіти і науки України «Про організацію навчально-виховного процесу для учнів з особливими освітніми потребами загальноосвітніх навчальних закладів у 2015/16 н.р.» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v1280729-15#Text>

6. Кузьміна О.В. Теоретичні аспекти формування життєвої компетентності учнів старших класів загаль-

ноосвітніх шкіл-інтернатів : монографія. Слов'янськ : Підприємець Маторін Б.І., 2011. 311 с.

7. Литовченко С. Навчально-реабілітаційний центр як сучасна форма організації освіти дітей з порушеннями слуху. *Особлива дитина: навчання і виховання*. Вип. 1. 2017. С. 78–85.

8. Нечипоренко В.В. Системний розвиток навчально-реабілітаційного центру як відкритої інноваційної соціально-освітньої інституції : монографія. Запоріжжя, 2013. 520 с.

9. Покась В.П. Зміна філософської парадигми управління навчально-виховним процесом інтернатних закладів освіти України. Київ, 2012. 34 с.

10. Положення про навчально-реабілітаційний центр. Наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 16 серпня 2012. № 920. URL: <https://studfile.net/preview/5242153/page:26/#52>

11. Прес-служба МОН. Реформи міністра І. Вакарчука. 13.03.2010. URL: https://galinfo.com.ua/news/reformy_ministra_vakarchuka_64875.html